

UDK: 811.512.133:81'37

METAFORA HOSIL QILUVCHI LISONIY VOSITALARNING STRUKTUR-SEMANTIK O'RGANILISHI**Yuldasheva Ra'no Djurayevna,**

Qarshi davlat texnika universiteti, "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasida katta o'qituvchisi

ORCID: 0009-0007-5220-0038,

E-mail: rano_yuldasheva@umail.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada metafora hosil qiluvchi lisoniy vositalarning struktur va semantik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Metafora til birliklarining obrazli ifodalanishida muhim stilistik vosita sifatida namoyon bo'lib, u nutqning ta'sirchanligi va badiiyligini oshiradi. Tadqiqot jarayonida metafora hosil qiluvchi asosiy lisoniy vositalar – leksik birliklar, so'z birikmalari hamda grammatik konstruksiyalar o'rganildi. Metaforaning shakllanishida o'xshashlik, analogiya va assotsiativ tafakkur muhim rol o'ynashi ilmiy asosda yoritildi. Shuningdek, metafora hosil qiluvchi vositalarning struktur-semantik tasnifi ishlab chiqildi va ularning til tizimidagi o'rni ko'rsatib berildi.

Kalit so'zlar: metafora, lisoniy vositalar, struktur-semantik tahlil, semantika, leksik birlik, obrazlilik, assotsiatsiya, badiiy nutq, tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье научно анализируются структурные и семантические особенности языковых средств, образующих метафору. Метафора выступает важным стилистическим средством образного выражения языковых единиц и повышает выразительность и художественность речи. В ходе исследования были изучены основные языковые средства образования метафоры — лексические единицы, словосочетания и грамматические конструкции. Научно обосновано, что важную роль в формировании метафоры играют сходство, аналогия и ассоциативное мышление. Также разработана структурно-семантическая классификация средств, образующих метафору, и показано их место в системе языка.

Ключевые слова: метафора, языковые средства, структурно-семантический анализ, семантика, лексическая единица, образность, ассоциация, художественная речь, лингвистика.

Abstract. This article scientifically analyzes the structural and semantic features of linguistic means that form metaphors. Metaphor serves as an important stylistic device in the figurative expression of language units and enhances the expressiveness and artistic quality of speech. In the course of the study, the main linguistic means that create metaphors—lexical units, word combinations, and grammatical constructions—were examined. It is scientifically substantiated that similarity, analogy, and associative thinking play an important role in the formation of metaphors. In addition, a structural-semantic classification of metaphor-forming means was developed, and their role in the language system was identified.

Keywords: metaphor, linguistic means, structural-semantic analysis, semantics, lexical unit, imagery, association, artistic speech, linguistics.

Kirish. Til inson tafakkuri va ijtimoiy muloqotining muhim vositasi hisoblanadi. Til birliklari orqali nafaqat axborot uzatiladi, balki insonning dunyo haqidagi tasavvurlari ham ifodalanadi. Bunda obrazli ifoda vositalari, xususan metafora muhim rol o'ynaydi. Metafora tilning semantik boyligini oshiruvchi, nutqni obrazli va ta'sirchan qiluvchi muhim stilistik vosita hisoblanadi.

Metafora yunoncha "metaphora" so'zidan olingan bo'lib, "ko'chirish", "ko'chma ma'no berish" degan ma'noni anglatadi. Tilshunoslikda metafora bir predmet yoki

hodisaning belgisini boshqa predmet yoki hodisaga o'xshashlik asosida ko'chirish orqali yangi ma'no hosil qilish jarayoni sifatida talqin etiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda metafora nafaqat stilistik hodisa, balki tafakkur jarayonining muhim elementi sifatida ham qaraladi. Shu sababli metafora hosil qiluvchi lisoniy vositalarni struktur-semantik jihatdan o'rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Metafora masalasi tilshunoslikda ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Antik davr olimi Aristotel metaforani nutqning bezagi sifatida talqin qilib, uni badiiy nutqning muhim vositasi deb hisoblagan.

Keyinchalik ko'plab tilshunoslar metaforaning semantik tabiatini chuqur tadqiq qilganlar. Jumladan, rus tilshunosligida V. V. Vinogradov, A. A. Potebnya va N. D. Arutyunova metaforaning semantik va stilistik xususiyatlarini o'rgangan. Ularning tadqiqotlarida metafora tilning semantik rivojlanishida muhim rol o'ynashi ta'kidlanadi.

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda esa metafora inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida talqin qilinadi. J. Lakoff va M. Jonson metaforani insonning konseptual tizimini shakllantiruvchi muhim omil deb hisoblaydilar.

O'zbek tilshunosligida ham metafora masalasi bir qator olimlar tomonidan o'rganilgan. Ular metaforaning badiiy nutqdagi o'rni, semantik xususiyatlari hamda til tizimidagi funksiyalarini ilmiy jihatdan tahlil qilganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda metafora hosil qiluvchi lisoniy vositalarni o'rganishda bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Struktur tahlil metodi, metafora hosil qiluvchi til birliklarining tuzilishini aniqlashda qo'llanildi. Semantik tahlil metodi, metaforik ma'noning shakllanish jarayonini o'rganishda ishlatildi. Qiyosiy tahlil metodi, turli til birliklari orasidagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlashda qo'llanildi. Kontekstual tahlil metodi, metaforaning nutqdagi funksiyasini aniqlashda foydalanildi.

Mazkur metodlar orqali metafora hosil qiluvchi lisoniy vositalarning struktur-semantik xususiyatlari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, metafora hosil qiluvchi lisoniy vositalar bir necha guruhlarga ajratiladi.

Leksik vositalar. Metafora ko'pincha leksik birliklar orqali hosil bo'ladi. Bunda so'zning asosiy ma'nosi boshqa predmet yoki hodisaga ko'chiriladi. Masalan: oltin kuz, temir iroda, hayot yo'li. Bu misollarda predmetning ma'lum belgisi boshqa hodisaga ko'chirilgan.

Leksik vositalar — tilning lug'aviy ya'ni so'z boyligi qatlamiga kiruvchi birliklar orqali fikrni ifodalash, ma'no berish va nutqni ta'sirchan qilishga xizmat qiladigan til vositalaridir. Boshqacha aytganda, leksik vositalar so'zlar va ularning ma'nolari asosida yuzaga keladigan ifoda usullari hisoblanadi. Ular nutqda mazmuni aniq yetkazish, obrazlilikni kuchaytirish hamda fikrni ta'sirchan ifodalash uchun qo'llanadi.

Leksik vositalarning mohiyati. Leksik vositalar tilning leksik qatlamiga mansub birliklar bo'lib, ular orqali nutq mazmuni boyitiladi va ifodaviylik kuchaytiriladi.

Tilshunoslikda leksika — tilning barcha soʻzlari va ularning maʼnolarini oʻrganadigan boʻlim hisoblanadi.

Leksik vositalar fikrni aniq va tushunarli ifodalash, nutqni obrazli va taʼsirchan qilish, badiiylikni kuchaytirish, muallifning munosabatini ifodalash kabi vazifalarni bajaradi.

Leksik vositalarning asosiy turlari. Tilshunoslikda leksik vositalar bir necha turlarga boʻlinadi.

Sinonimlar. Sinonimlar — maʼnosi bir-biriga yaqin boʻlgan, ammo shakli turlicha soʻzlar. Masalan: goʻzal — chiroyli — latofatli, tez — jadal — shiddatli. Sinonimlar nutqda takrorini kamaytirish va ifodani boyitish uchun ishlatiladi.

Antonimlar. Antonimlar — qarama-qarshi maʼnoli soʻzlar. Masalan: yaxshi — yomon, katta — kichik, yorugʻ — qorongʻi. Antonimlar nutqda qarama-qarshilik orqali fikrni kuchliroq ifodalashga xizmat qiladi.

Omonimlar. Omonimlar — talaffuzi bir xil, lekin maʼnosi turli boʻlgan soʻzlar. Masalan: ot — hayvon, ot — ism, ot — otmoq feʼlining buyruq shakli. Omonimlar nutqda soʻz oʻyinlari va stilistik effektlar yaratishda qoʻllanadi.

Koʻchma maʼnoli soʻzlar. Koʻchma maʼno — soʻzning asosiy maʼnosidan boshqa maʼnoda ishlatilishidir. Masalan: togʻ yuragi, oltin qoʻllar, temir iroda. Koʻchma maʼno nutqni **obrazli va taʼsirchan** qiladi.

Metafora. Metafora — oʻxshashlik asosida maʼnoning bir predmetdan boshqasiga koʻchishi. Masalan: hayot yoʻli, vaqt uchib ketdi, ilm chirogʻi. Metafora badiiy nutqda eng koʻp ishlatiladigan leksik vositalardan biridir.

Metonimiya. Metonimiya — bir predmet nomining boshqa predmet oʻrnida ishlatilishi. Masalan: butun zal qarsak chaldi, Navoiyni oʻqiyapman. Bu yerda: zal — odamlar, Navoiy — uning asarlari.

Sinekdoxa. Sinekdoxa — butunning oʻrniga qismni yoki qismning oʻrniga butunni ishlatish. Masalan: besh qoʻl barobar emas, bir ogʻiz gap.

Leksik vositalarning nutqdagi ahamiyati. Leksik vositalar nutqda nutqni boyitish, fikrni aniq ifodalash, obrazlilikni oshirish, badiiylikni kuchaytirish, emotsional taʼsirni kuchaytirish kabi muhim vazifalarni bajaradi. Ayniqsa, badiiy adabiyot, publitsistik matnlar va ilmiy uslubda leksik vositalar muhim rol oʻynaydi.

Leksik vositalar tilning lugʻaviy boyligini tashkil etuvchi muhim birliklar boʻlib, ular orqali nutq mazmuni boyitiladi va fikr taʼsirchan ifodalanadi. Sinonimlar, antonimlar, omonimlar, metafora, metonimiya kabi vositalar nutqning ifodaviyligini oshiradi va tilning stilistik imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuning uchun leksik vositalarni oʻrganish tilshunoslikda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Morfologik vositalar. Metafora baʼzan soʻz yasovchi qoʻshimchalar yoki grammatik shakllar yordamida ham yuzaga keladi. Bu jarayonda til birliklari yangi semantik maʼno kasb etadi.

Morfologik vositalar — tilning grammatik tuzilishiga oid bo‘lib, so‘zlarning shakl o‘zgarishi, so‘z yasovchi qo‘shimchalar va grammatik kategoriyalar orqali ma’no ifodalashga xizmat qiladigan til vositalaridir. Boshqacha aytganda, morfologik vositalar so‘z shakli va tuzilishi orqali grammatik hamda semantik ma’nolarni ifodalovchi birliklar hisoblanadi.

Tilshunoslikda morfologiya so‘zlarning tuzilishi, grammatik shakllari hamda ularning nutqdagi vazifasini o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi hisoblanadi. Shu sababli morfologik vositalar til tizimining muhim tarkibiy qismi sanaladi.

Morfologik vositalarning mohiyati. Morfologik vositalar til birliklarining grammatik shakllari orqali fikrni ifodalash imkonini beradi. Bu vositalar yordamida so‘zlarning grammatik ma’nosi, ularning gapdagi o‘rni hamda boshqa so‘zlar bilan munosabati aniqlanadi.

Morfologik vositalar so‘zlarning grammatik shaklini ifodalash, grammatik ma’no hosil qilish, nutqni mantiqan to‘g‘ri tashkil etish, yangi so‘zlar hosil qilishda ishtirok etish kabi vazifalarni bajaradi. Masalan: kitoblar (ko‘plik shakli), kitobim (egalik shakli), yozuvchi (so‘z yasovchi qo‘shimcha orqali hosil bo‘lgan so‘z).

Morfologik vositalarning asosiy turlari. Tilshunoslikda morfologik vositalar bir necha guruhlarga ajratiladi.

So‘z yasovchi qo‘shimchalar. So‘z yasovchi qo‘shimchalar yangi so‘z hosil qilish uchun xizmat qiladi.

Masalan:

Asos so‘z	Qo‘shimcha	Yangi so‘z
ish	-chi	ishchi
yoz	-uvchi	yozuvchi
bilim	-don	bilimdon

Bu vositalar tilning lug‘aviy boyligini oshiradi.

Shakl yasovchi qo‘shimchalar. Shakl yasovchi qo‘shimchalar so‘zning grammatik shaklini o‘zgartiradi, lekin yangi so‘z hosil qilmaydi.

Masalan:

So‘z	Qo‘shimcha	Ma’nosi
kitob	-lar	ko‘plik
uy	-ga	yo‘nalish kelishigi
bola	-ning	egalik kelishigi

Bu qo‘shimchalar so‘zlar o‘rtasidagi grammatik munosabatni ifodalaydi.

Grammatik kategoriyalar. Morfologik vositalar orqali tilning grammatik kategoriyalari ifodalanadi.

Son kategoriyasi. Narsalarning miqdorini bildiradi. Masalan: bola — bolalar.

Egalik kategoriyasi. Predmetning kimga tegishli ekanini bildiradi. Masalan: kitobim, kitobing, kitobi.

Kelishik kategoriyasi. Soʻzlarning gapdagi grammatik munosabatini bildiradi. Masalan: uyga, uyda, uydan.

Zamon kategoriyasi. Feʼlning bajarilish vaqtini bildiradi. Masalan: yozdi, yozmoqda, yozadi.

Morfologik vositalarning nutqdagi ahamiyati. Morfologik vositalar til tizimida muhim vazifalarni bajaradi: soʻzlarning grammatik shaklini belgilaydi, gapdagi soʻzlar oʻrtasidagi munosabatni koʻrsatadi, tilning grammatik tizimini shakllantiradi, nutqning aniqligi va mantiqiylikini taʼminlaydi. Masalan: Talaba kitob oʻqiydi. Talabalar kitob oʻqiydi. Bu yerda -lar qoʻshimchasi orqali gap mazmuni oʻzgaradi.

Morfologik vositalarning metafora hosil qilishdagi roli. Baʼzan morfologik vositalar metafora hosil qilishda ham qatnashadi. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar orqali yangi obrazli maʼno hosil boʻlishi mumkin. Masalan: temirdek iroda, oltinday yurak, togʻdek sabr. Bu holatda qoʻshimchalar yoki grammatik shakllar orqali obrazlilik kuchayadi.

Morfologik vositalar tilning grammatik tizimini tashkil etuvchi muhim birliklar boʻlib, ular orqali soʻzlarning grammatik shakli va maʼnosi ifodalanadi. Soʻz yasovchi va shakl yasovchi qoʻshimchalar hamda grammatik kategoriyalar morfologik vositalarning asosini tashkil qiladi. Ular nutqning grammatik jihatdan toʻgʻri, aniq va mantiqiy boʻlishini taʼminlaydi.

Sintaktik vositalar. Metafora soʻz birikmalari va gaplar orqali ham hosil boʻlishi mumkin. Bunday metaforalar nutqning obrazlilikini oshiradi. Masalan: vaqt uchib ketdi, umid soʻndi. Bu misollarda abstrakt tushunchalar jonli mavjudotlarga xos xususiyatlar orqali ifodalangan.

Tahlillar shuni koʻrsatadiki, metafora hosil qilishda asosiy omil – oʻxshashlik va assotsiativ tafakkur hisoblanadi. Metafora orqali til birliklari yangi semantik qatlam hosil qiladi va nutqning ifodaviylikini oshiradi.

Sintaktik vositalar — tilning sintaksis darajasiga oid boʻlib, soʻzlarning bir-biri bilan bogʻlanishi, soʻz birikmalari va gap tuzilishi orqali fikrni ifodalashga xizmat qiladigan til vositalaridir. Boshqacha aytganda, sintaktik vositalar gap va soʻz birikmalari orqali maʼno hosil qilish hamda nutqni mantiqan tashkil etishga xizmat qiluvchi birliklar hisoblanadi.

Tilshunoslikda sintaksis — soʻzlarning birikishi, gap tuzilishi va ularning oʻzaro grammatik munosabatlarini oʻrganadigan boʻlimdir. Sintaktik vositalar esa aynan shu jarayon orqali nutqning mazmuni va ifodaviylikini shakllantiradi.

Sintaktik vositalarning mohiyati. Sintaktik vositalar soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishi va gap qurilishi orqali fikrni ifodalash imkonini beradi. Ular yordamida nutq mantiqiy, grammatik jihatdan toʻgʻri va tushunarli boʻladi.

Sintaktik vositalar soʻzlar oʻrtasidagi grammatik munosabatni koʻrsatish, fikrni gap shaklida ifodalash, nutqning mantiqiylikini taʼminlash, nutqning obrazlilik va taʼsirchanligini oshirish kabi vazifalarni bajaradi. Masalan: Talaba ilm olmoqda. Bahor

keldi va tabiat uygʻondi. Bu misollarda soʻzlar oʻzaro sintaktik bogʻlanish orqali gap hosil qilgan.

Sintaktik vositalarning asosiy turlari. Sintaktik vositalarning bir qator turlari mavjud boʻlib, har biri oʻziga xos vazifalarni bajaradi.

Soʻz birikmalari. Soʻz birikmasi ikki yoki undan ortiq soʻzning grammatik va maʼno jihatdan bogʻlanishidan hosil boʻladi. Masalan: yashil daraxt, katta bino, tez yugurmoq. Soʻz birikmalari nutqda predmet, belgi yoki harakatni aniqroq ifodalashga yordam beradi.

Gap tuzilishi. Gap — tugallangan fikrni ifodalovchi sintaktik birlikdir. Masalan: Talaba kitob oʻqiyapti. Oʻqituvchi darsni tushuntirdi. Gap orqali fikr toʻliq ifodalanadi.

Bogʻlovchi vositalar. Bogʻlovchilar gap yoki soʻz birikmalarini oʻzaro bogʻlashga xizmat qiladi. Masalan: va, ammo, lekin, yoki. Misol: U kitob oʻqidi va konspekt yozdi.

Takrorlash. Takrorlash sintaktik vosita sifatida fikrni kuchaytirish uchun ishlatiladi. Masalan: Ilm kerak, ilm! Yashasin tinchlik, yashasin doʻstlik!

Parallel konstruksiyalar. Parallel konstruksiya bir xil sintaktik tuzilishga ega boʻlgan gap yoki gap boʻlaklarining ketma-ket kelishidir. Masalan: Ilm oʻrganish — kelajakni qurish, bilim olish — taraqqiyot sari yoʻl.

Sintaktik vositalarning nutqdagi ahamiyati. Sintaktik vositalar nutqda fikrni grammatik jihatdan toʻgʻri ifodalash, soʻzlar oʻrtasidagi bogʻlanishni taʼminlash, nutqning mantiqiyligini oshirish, obrazlilik va taʼsirchanlikni kuchaytirish kabi muhim vazifalarni bajaradi. Masalan: Vaqt uchib ketdi. Umid soʻndi. Bu gaplarda sintaktik tuzilish orqali metaforik maʼno yuzaga kelgan.

Sintaktik vositalarning metafora hosil qilishdagi roli. Sintaktik vositalar metaforani ifodalashda ham muhim rol oʻynaydi. Soʻzlarning maʼlum tartibda joylashishi va gap tuzilishi orqali obrazli maʼno hosil boʻladi. Masalan: Vaqt daryo kabi oqadi. Hayot yoʻli uzoq va mashaqqatli. Ilm chirogʻi yoʻlni yoritadi. Bu gaplarda sintaktik qurilish metaforik obrazni ifodalashga xizmat qilmoqda.

Sintaktik vositalar tilning sintaksis darajasiga mansub boʻlib, soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishi, soʻz birikmalari va gap tuzilishi orqali fikrni ifodalashga xizmat qiladi. Ular nutqning grammatik jihatdan toʻgʻri, mantiqiy va taʼsirchan boʻlishini taʼminlaydi. Soʻz birikmalari, gap tuzilishi, bogʻlovchilar, takrorlash va parallel konstruksiyalar sintaktik vositalarning asosiy koʻrinishlari hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalariga koʻra bir qator xulosalarga kelindi. Metafora tilning semantik tizimida muhim oʻrin egallovchi lisoniy hodisa hisoblanadi. Metafora hosil qilishda leksik, morfologik va sintaktik vositalar muhim rol oʻynaydi. Metaforaning shakllanishi oʻxshashlik, analogiya va assotsiativ tafakkur asosida yuzaga keladi. Metaforalar nutqning obrazlilik, taʼsirchanligi va ifodaviylikni oshirishga xizmat qiladi.

Kelgusida metafora hosil qiluvchi lisoniy vositalarni kognitiv tilshunoslik, diskurs tahlili hamda pragmatik yondashuv asosida chuqurroq oʻrganish maqsadga muvofiq

hisoblanadi. Bu esa metaforaning til tizimidagi funksional imkoniyatlarini yanada kengroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ю.Д.Апресян. Метафора в семантическом представлении эмоций // Вопросы языкознания. 1993. № 3
2. М.А.Арбиб. Метафорический мозг. –М., 1976
3. Н.Д.Арутюнова. Метафора и дискурс. Вступительная статья // Теория метафоры. –М., 1990
4. Типы языковых значений: Оценка. События. Факт. М., 1988; Язык и мир человека. М., 1999
5. А.Вежбицка. Лексическая семантика в культурно сопоставительном аспекте // Семантические универсалии и описание языков. –М., 1999)
6. О.И.Глазунова. Логика метафорических преобразований. –СПб., 2000)
7. Д.Дэвидсон. Что означают метафоры // Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990
8. Э.Кассирер. Сила метафоры // Теория метафоры. М., 1990
9. Д.Лакофф, М.Джонсон (Когнитивная семантика // Язык и интеллект. –М., 1995
10. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. –М., 1990
11. Р.Д.Лэнг. Расколотое «я». СПб., 1995), Э.Маккормак (Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. –М., 1990
12. И.П.Меркулов. Когнитивная наука // Новая философская энциклопедия в четырех томах. Т.2. –М., 2001
13. М.Минский. Остроумие и логика когнитивного и бессознательного // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. С. 291 – 292
14. Х.Ортега-и-Гассет. Две главные метафоры // Теория метафоры. –М., 1990), Дж.Серль (Метафора // Теория метафоры. –М., 1990
15. Ю.С.Степанов. В трехмерном пространстве языка. –М., 1995
16. Ф.Уилрайт. Метафора и реальность // Теория метафоры: Сборник статей. –М.: Прогресс, 1990)
17. Р.Якобсон. Работы по поэтике. –М.: Прогресс, 1989)
18. О.Н.Лагута. Лингвометафорология: основные подходы // [http: www. Balkan Rusistics](http://www.BalkanRusistics) | Статьи | Монографии. Метафорология. Теоретические аспекты. Ч.І. Г.2. § 3-5
19. Апресян Ю.Д. Метафора в семантическом представлении эмоций. Вопросы языкознания. 1995. – № 3. – С. 17 – 27
20. Арбиб М.А. Метафорический мозг. – М.: Мир, 1976. – 296 с.